

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI - SAYI : 4

“ATATÜRK’ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN”

İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

IV

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

Genel Sekreter

Doç. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

Üyeler

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Prof. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU

Dergide yayımlanan yazıların bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ, ANKARA - 1980

MEZHEPLERİN DOĞUŞUNA TESİR EDEN SEBEPLER*

Doç. Dr. Ethem Ruhi FİGLALI

Mezheb, “*gidilen yol*” anlamına Arapça bir kelimedir. İslâm dîni-
nin itikâdî ve amelî alandaki düşünce okulları diyebileceğimiz mezhep-
ler, ister siyâsî ve itikâdî ister amelî yani fikhî olsun, müştereken mez-
heb adıyla anılmakla birlikte, biz, İslâm Mezhepleri Tarihinde, “*mez-
heb*” deyiminden, İslâm târihinde siyâsî ve itikâdî gayelerle vücut
bulmuş toplulukları kastediyoruz. Genel anlamda, belli bir şahıs veya o
şahsa uyan topluluğun, İslâmiyetin ana esasları olan Kur’an ve Sün-
net’i anlayış şekillerini yansıtan bu mezheplerin, tarihte ve kaynaklar-
daki isimleri “*fırka*”dır.

İslâm tarihinde siyâsî ve itikâdî alanda ortaya çıkmış bu fırkalar-
ın doğuşlarını hazırlayan etkenler: 1) İslâm’ın bünyesinden doğan
sebepler; 2) İslâm’ı anlayış şekliinden doğan beşerî ve ictimâî tezâhür-
ler veya kısaca müslümanlar arasındaki siyâsî sürtüşmeler, genel baş-
lıkları altında ele alınabilir.

1) *İslâm’ın Bünyesinden Doğan Etkenler:*

Mezheplerin doğuşunda İslâm’ın bünyesinden doğan etkenler de
şu maddeler halinde sıralanabilir:

1.1. İslâm dîninin mezhepler tarihi açısından özellikleri ve kısaca
İslâm’ın mezheplerin varlığına bakışı;

1.2. Kur’an-ı Kerîm’in düşünce ve vicdan hürriyetine verdiği
önem;

1.3. Vahiilerin üslûbu;

1.4. Muhkem ve müteşâbih âyetler, ve

1.5. Kader konusunun mezheplerin doğuşundaki etkileri.

1.1. İslâm Dîninin Mezhepler Tarihi Açısından Özellikleri ve Mez-
heplerin Varlığına Bakışı, ana hatlarıyla şöylece ele alınabilir.

* Bu yazı, 1977 yılında yazılmıştır.

İslâm, Allah tarafından Hz. Muhammed ve bütün insanlık için seçilmiş son dîndir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm, bu konuda:

Âl-i İmrân(3), 19: "*Allah katında Din İslâm'dır*".

Al-i İmrân(3), 85: "*Kim İslâm'dan başka bir dine yönelirse, onunki kabul edilmeyecektir*".

Mâide(5), 3: "*...Dîn olarak sizin için İslâm'ı beğendim...*".

Kendinden öncekilerin olduğu gibi, İslâm'ın da gerçekleştirmek istediği iyilik, güzellik ve doğruluk (hak) gibi yüce değerlere yönelmiş hedefleri vardır. Ancak İslâm'ın bu değerlerin gerçekleşmesi için ortaya koyduğu hedeflerin ilki ve vazgeçilmez olanı "*tevhîd*" inancıdır.

Tevhîd, bütün peygamberlerin inancıdır. Ama bu inanç İslâm'dan önce bozulmuş ve İslâm da bu inancı, müslümanı doğrudan doğruya Allah ile karşı karşıya getirmek suretiyle, en mükemmel şekilde yeniden kurmuştur.

Tevhîdi genel anlamda "*kelime-i tevhîd*", yani "*Lâilâhe illallah Muhammedun Resulallah*" ifade etmektedir. İslâm, kelime-i tevhîdi insanın İslâm'ı kabulü için ilk şart olarak koyduktan başka, tevhîdin önemi ve ana hedefini Fâtiha sûresinde apaçık belirtmiştir.

İki bölüm halinde ele alınabilecek Fâtiha âyetlerinden ilk kısmı, Allah'ın Birliğini; "*Bizi doğru yola ilet*" âyetinden başlayan ikinci bölümü de "*istikaamet*"i, yani dînin anladığı mânada doğruya ve güzele ulaşabilmek için ruhî ve vicdânî hürriyetin şuuruna kavuşmayı göstermekte ve insanın, iyilik, güzellik ve doğruluğa yöneltilerek sapıklıklardan korunmasını ifade etmektedir.

Ayrıca Hz. Peygamber, "*doğru yol*" hakkında Câbir İbn Abdillâh'dan rivâyet edilen İbn Mâce'nin naklettiği bir hadîsinde şöyle buyurmaktadır: "*Resulullah (S.A.)'ın yanında idik. O, yere bir çizgi çizdi. Bu çizginin sağına iki, soluna da iki paralel çizgi daha çizdi. Sonra elini ortadaki çizginin üzerine koydu ve dedi ki: Bu, Allah'ın yoludur. Sonra şu âyeti (En'âm, 153) okudu: Bu benim dosdoğru yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara uymayın...*"

Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'de "*Allah'ın yoluna uymayı*", "*çözülüp dağılmamak için birlik içinde olmayı*" buyuran pek çok âyet vardır. Bunlardan mezhepler tarihi açısından üzerinde önemle durulması gerekeni olanı, Al-i İmrân sûresinin 103. âyetidir: "*Toptan Allah'ın ipine sarılıp, ayrılığa düşmeyin*".

İnsanın doğru yola yöneltilmesi doğru yolun dışındaki dalâlet yollarından korunması, İslâm'ın ısrarla üzerinde durduğu bir husustur ve istikamet veya "doğru yol", insanın Allah'la münasebetini düzenleyen; başka bir deyişle onun inanç esaslarını sınırlayan ve belirleyen bir prensiptir.

Ancak bu noktada bir hususa dokunmak gerekir. Kur'an-ı Kerîm, doğru yola uymanın, ayrılığa düşmemenin ve birliğin zarurî olduğunu buyurmakla birlikte, Hz. Peygamber'den değişik varyantları olan bir hadîsin rivâyet edilmektedir. Bu hadîsin Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'indeki rivâyeti şöyledir:¹ "...İsrailoğulları 72 fırkaya ayrıldı; Ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri dışında, ötekilerin hepsi de cehenneme gidecektir. 'O biri hangisidir? Ey Allah'ın Resulü' dediler. Cevap olarak: "Benim ve ashabımın yürüdüğü yolda olanlardır buyurdu".

İslâm topluluğunun 73 fırkaya ayrılacağını bildiren bu hadîs, sıhhati hakkında söylenenler bir yana, mezhepler tarihi yazarlarını oldukça zor durumda bırakmış ve herbiri, mezheplerin sayısını bu rakamda dondurmak için aşırı gayretlere düşmüşler, ama bir takım çelişkilerden de kurtulamamışlardır. Çünkü hadîste geçen "seb'ün" (yetmiş) kelimesi, kesin bir sayıyı göstermekten ziyade, çokluğu ifade etmektedir. Kaldı ki, hadîslerde ve Kur'an'da geçen 7,70 gibi yedi ve yedinin katları olan rakamlardan, ya ibâdet ve muâmelâta dair hükümlerde, söz gelişi, "...bulamayana hac sırasında üç gün ve döndüğünde yedi gün, ki o tam on gündür, oruç tutmak gerekir..." meâlindeki Bakara sûresinin 196. âyetinde görüldüğü gibi esas sayı; ya da çokluk ve mübalağa kastedilir. Söz gelişi "yedi göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah'dır..." meâlindeki Talak (65) sûresinin 12. âyetinde sözü edilen yedi, çokluğu göstermektedir. Zaten Arap edebiyatında 70, çoğu kere mübalağa ifadesi olarak kullanılır. İşte fırkaların ayrılışına dair hadîste sözü edilen 70 (seb'ün) kelimesi de, müslümanların fitkalarını 73 sayısıyla sınırlandırmayı değil, fırkaların çokluğunu göstermektedir. Kaldı ki, gerek İsrâiloğullarının, yani yahudi ve hıristiyanların, gerek müslümanların tarihte görülen fırkalarının sayısı, hadîste bildirilen sayıların çok üstündedir.²

Öte yandan yahudi ve hıristiyanların 71 veya 72 fırkaya ayrılmış iken, İslâm fırkalarının 73 ve dolayısıyla onlardan bir fazla oluşunun

1 et-Tirmizî II, 107 (Kahire, 1292)

2 Y. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 114 vd.; *Jewish Encyc.*, Mîlel ve'n-Nihal kitapları

sebebini de, her şeyden önce İslâm dîninin özelliği ve müslümanlara tanınmış olan düşünce hürriyetinde aramak gereklidir.

Ayrıca bu hadîs, Allah'ın Sünnet'nin insanlık üzerindeki tezâhürlerini yansıtan nebevî bir açıklamadır. Şöyle ki, Cenâb-ı Allah, müslümanları sürekli olarak Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in Sünnet'i üzerine eğilmeye ve konulmuş olan maddî ve manevî değer hükümlerini kavramaya çağırılmaktadır. Hz. Peygamber de, bu hadîsiyle, müslümanların konulmuş olan değerleri anlayıp takdir etme hususunda karşılaşacakları ayrılıklara işaret etmiş olmaktadır. Çünkü manevî değerleri düşünme ve anlama hususunda doğan ayrılık insan tabiatının sosyal bir tezâhürüdür ve insanlık, müslümanlığın doğuşuna kadarki dönemde ve ondan sonra da bu ayrılığa düşmüştür. Sonunda da bir takım fırkalar halinde ayrılmıştır. Ama her fırka, ayrılışında, kendisinin hadîste sözü edilen "*Fırka-i Nâciye*" (Kurtuluşa eren fırka) olduğunu iddia etmiştir. İşte bu hadîsin işaret ettiği uzak hedeflerden biri de budur.

Ancak insanlar arasında doğacak ayrılıklar, İslâm'da "Allah'ın ipine sarılma" buyruğu ile sınırlandırılmıştır. Âyette geçen "*Allah'ın ipi*" şüphesiz Kur'an-ı Kerîm'e karşılık olan bir kelimedir. Ayrıca ip, birşeyi diğer bir şeye bağlayan nesnedir. Buna göre, "*Allah'ın ipine sarılın*" âyeti, düşünceleri ve anlayışları ayrılık gösterdiği anda, müslümanların kendilerini toptan Allah'a götüren ve birbirlerine bağlayan bağa, yani Kur'an'a dönmelerinin gerekli olduğunu göstermektedir.

Müslümanı Allah'ına ulaştıran "*Allah'ın ipine sarılma*", Kur'an-ı Kerîm'de "*doğru yola*" uymakla sınırlandırılmış ve Resulullah'ın hadîsinde de "*Benim ve ashabımın üzerinde olduğu yol*" şeklinde belirtilmiştir. Öyle ise Resulullah ve ashabının yürüdüğü bu yolun esas unsurları hakkında bilinenler nelerdir? Başka bir ifade ile "*doğru yol*"u oluşturan imân esasları nelerden ibarettir?

Gazzâlî bu esasları, derli-toplu bir biçimde şu üç esasta toplamaktadır.³

1. Allah'a;
2. Nübüvvet'e (ki melekler ve Kitâbları da içine alır),
3. Ahirete imândır.

Bunlar, imânın esasları olan ana prensiplerdir. Resulullah, bu esaslara inanan kimsenin İslâm olarak, bu dînin nimetlerinden faydalanacağını ve mü'min olduğunu; birini veya tamamını inkâr edenin de ne mü'min ne müslim olacağını kabul etmiş ve böylece bildirmiştir.

³ el-Gazzâlî, *Faysalü'l-Tefrika* (Mısır 1325/1907), 15.

Dinî bir meselenin, inanç meselesi sayılabilmesi, imân edilmesi gerekli hususlardan olabilmesi için, bu meselede şu iki şartın bulunması gereklidir:

1. Kur'an-ı Kerim'in açık ve te'vile ihtimal tanımayan âyetlerinin bu meseleye imân etmenin şart olduğu hakkında tam bir ittifak halinde olması;
2. Müslümanların, İslâmiyetin başlangıcından bugüne kadar, bu meseleyi kabul hususunda birleşmiş olmaları..

Buna göre Kur'an'ın te'vile ihtiyaç duyulmayacak bir biçimde açık ifade ve cümlelerle itikad ve imân edilmesini emrettiği ve müslümanların da kabulü hususunda ittifak edip hakkında herhangi bir ayrılığa düşmedikleri herşey İslâm akidesidir.

Ancak bu konuda, doğması muhtemel bir takım tereddütleri silmek bakımından şu hususları birbirine karıştırmamak, aralarındaki ince farkı görmek çok önemlidir:

Biraz önce söylediğimiz gibi, İslâm inancının kökü, yani müslümanların inanması gerekli hususlar:

1. Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve O'nun bu âlemin yaratıcısı olduğunu ifade eden ALLAH'a İMÂN;
2. Allah'ın insanlığa nebîler ve resuller gönderdiğini; bunların sonucunun Hz. Muhammed olduğunu; bu peygamberlerin Allah'dan aldıklarını insanlara tebliğ ettiklerini; Allah ile peygamberleri arasında, Allah'ın vahyini peygamberlere iletmekle görevli Meleğin bulunduğunu ve diğer meleklerin yaratılmışların amellerini murakabe ettiklerini belirten NÜBÜVVETE İMAN ile,
3. Dünya hayatından sonra bir âhiret hayatının bulunduğunu ve insanın orada, dünyadaki iyilik ve kötülüklerinin karşılığını göreceğini gösteren ÂHİRETE İMÂN'dır. Bu esaslar, kısaca Allah'a, Nübüvvete ve Âhirete iman, Kur'an ve hadislerin inancın kökü olarak koyduğu kesin esaslardır. Bunları ve Hz. Peygamber'in getirdiği ve dinden olduğu zarurî olarak bilinen şeyleri kısmen veya tamamen inkâr eden kâfir olur.

Ama bu inanç esaslarının müslümanlar tarafından anlaşılma şekli, yani müslümanlar Allah'ın sıfatlarını nasıl anlamışlardır? Allah'ın sıfatları zâtının dışında mıdır ,yoksa aynı mıdır? Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı hakkındaki anlayışları nedir? Kulların fiillerini yaratan

Allah mıdır, yoksa bizzat kendileri midir? Müslümanlar İsrâ'ı (mirâc) nasıl anlamışlardır? Allah görülecek midir? Hz. Peygamber'in şefaati olacak mıdır? v.s. gibi hususları, müslümanların nasıl anladıkları ve bu hususlardaki çok değişik açıklamaları, İslâm akîdesinin özünü ve köküne dâhil değildir.

Onun için bu anlayışlardan herhangi birini reddetmek veya heğnememekle, inanç esaslarının özüne bir zarar gelmez. Bu veya şu açıklamayı benimseyerek, kendi anlayışına göre, bir açıklamada bulunan kimse veya zümre, iyi niyetli ve bu konudaki delilleri kuvvetli ve sağlam olduğu müddetçe, ne kâfir ne de İslâm çemberinin dışına çıkmış sayılır.

Nitekim Ehl-i Sünnet fakîhleri ve kelâmçıların büyük çoğunluğu, dîne ait olduğu zarûrî olarak bilinen şeylerin dışında, itikâdî ihtilâflar yüzünden fırkaların tekfir olunamayacağı hususunda birlik halindedir.

Böylece İslâm dininin mezhepler tarihi açısından özelliklerini ve mezheplerin varlığına bakışı ile küfür ve imân çizgisini belirten inanç esaslarını ana hatlarıyla görmüş bulunuyoruz. İslâm mezheplerinin doğuşuna esas teşkil eden zemini tanımak için yaptığımız bu kısa açıklamalardan sonra, mezheplerin doğuşunda, Kur'an-ı Kerim'in üslûbu, metodu ve bir kısım âyetlerinden gelen etkenleri incelemeye geçebiliriz.

1.2. Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve Vicdan Hürriyetine Verdiği Önem :

Bu hususa önce, Kur'an'ın düşünce hürriyeti hakkında nasıl bir yol takib ettiğini kısaca belirtmekle başlayalım.

Kur'an-ı Kerim, daha önce sözünü ettiğimiz inanç esaslarını kesinlikle belirlemiş ve inananların "istikamet" esaslarını şüpheye yer tanımayacak bir biçimde çizmiştir.

Ama bunun yanında Kur'an, bu esaslar içinde kalınmak ve Hz. Peygamber'e emrolunan ve onun da mü'minlere tebliğ ettiği "doğru yol"dan ayrılmamak şartıyla, insanlara yeni bir şey getirmiş ve onların, dînin hakikatını anlamak için düşünmelerini, akıllarını kullanmalarını istemiştir; çünkü dînin her türlü emir ve sorumlulukları, bunları değerlendirme ve hakikatini anlama gücüne sâhip insana, insanın aklına yönelmiştir. Nitekim Kur'an'da elliden fazla yerde "tefekür" ve "taakkul etmek" emredilir ve böyle davrananlar övülür. Kur'an'a göre artık insanlar akıllarını kullanacak, Allah'ın nimetleri üzerinde düşünecek, âyetlerin hakikatini anlamaya yönelecek, gözlerini

ve gönüllerini bilgiye açacaklardır. Kur'an'ın bu özelliği herşeyden önce, körükörüne inanan insanlar değil, bilgili, araştırıcı, düşünene ve akıllarını kullanan bir aydın mü'minler topluluğu meydana getirmek isteğinin açık bir belgesidir. Ayrıca bu emirler ve tavsiyeler, insanların, inanma ve Kur'an-ı Kerim'i kabul etmede tam bir fikir ve hareket serbestliği içinde oluşlarının ifadeleridir; çünkü Kur'an'ın takib ettiği metod, ikna ve telkîn yoludur. Kur'an, hükümlerini ortaya koymakta ve insanların, üzerinde düşünüp taşındıktan sonra inanmalarını isteyerek, "*De ki : Hak (gerçek) Rabbinizdedir ; dileyen inansın, dileyen inkâr etsin...*" (Kehf(18),29) buyurmakta ve ayrıca "*Dinde zorlama yoktur ; artık hak ile bâtil iyice ayrılmıştır*" (Bakara(2), 256) diyerek din ve vicdan hürriyetini kesinlikle belgelemektedir. Bu da bize, İslâm'ın temel anlayışında yatan farklı düşünme imkânını apaçık göstermektedir.

1.3. Vahiilerin Üslûbu :

Şimdi buradan vahiilerin üslûbuna geçebiliriz. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim, 23 yıllık bir süre içinde parça parça indirilmiştir. Bu, vahiilerin ya sorulan bir soruya ya da bir ihtiyaca cevap olarak gelişinin ifadesidir. Bunun sonucu olarak da Kur'an-ı Kerim'de aynı konu tekrar tekrar ve bazan çeşitli açılardan ele alınmış ve konular karışık bir biçimde gelmiştir. Yani Kur'an, itikad konularına ayrı bir kısım, ahlâka ayrı bir bölüm, ameller ve şer'î tekliflere ayrı bir bölüm şeklinde düzenlenmiş değildir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in kendilerine cevap indirdiği soru sâhiplerinin durumları da birbirinden ayrı idi. Bu yüzden ahlâka ayrı bir bölüm, ameller ve şer'î tekliflere ayrı bir bölüm şeklinde düzenlenmiş değildir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in kendilerine cevap indirdiği soru sâhiplerinin durumları da birbirinden ayrı idi. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'in hükümleri, hikmet ve belâğat yönünden sorudan soruya, olaydan olaya ve şahıstan şahısa farklılık arz etmiştir. Ama durum ne olursa olsun Kur'an-ı Kerim de, diğer ilâhî dinlerde olduğu gibi, gönderildiği "*ümme*"nin dilinin özellikleri ile, yani üslûbu, cümleleri, deyimleri ve kelimelerindeki nüanslarına kadar vahyolunduğu dilin her türlü edebî ve mahallî özellikleri ile gelmiştir.

Bilindiği gibi, dil, bir milletin duygu, düşünce ve davranış özelliklerini; tek kelimeyle karakter ve mantığını aksettiren bir aynadır. Bu yüzden vahyin üslûbu, insanın bir şeyi açıklamak, anlatmak ve iknâ etmek için baş vurduğu bütün yollara tâbi olagelmiştir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'i okur ve üzerinde düşünürken, en azından şu esas-

ların göz önünde bulundurulması, dînin gerçekleştirmek istediği yüce değerleri anlayışta oldukça önemli faydalar sağlar ve insanı yanlışla düşmekten koruyabilir:

1. Kur'an-ı Kerîm'in açıklanması ve ona uyulmasındaki esas gaye, yalnızca din katındaki hakikatten ibarettir. Üslûb ise, şekli ne olursa olsun yalnızca bir vasıtaadır. Onun için bu noktanın, önemle göz önünde bulundurulması gerekir.

2. Kur'an-ı Kerîm, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e indirdiği vahiylerden meydana gelmiştir. Ama bu vahiyler, bildirilmelerindeki kolaylık ve açıklama yönlerinden aynı seviyede değildir. Bu vahiylerde, o dili konuşan insanların alışık olduğu ve herkesin kolaylıkla aynı şeyi kavradığı ifadeler bulunduğu gibi, insanın kolaylıkla anhyamıyacağı şekilde kapalı olanları da vardır. İnsanlar bunları duyularıyla idrâk edemezler; çünkü görünmeyen âleme aittir ve üstelik dillerinde, bu anlamları tam mânasıyla ifade edebilecek kelimeleri de yoktur.

İşte Kur'an-ı Kerîm, bu kapalı anlamları, insanların anlayışlarına yaklaştırmak için *benzetme* (teşbîh-tecsîm) ve *örnekleme* (temsîl) yollarına başvurmuş; amacına ulaşmak için bir takım olayları kıssalar, hikâyeler, ata sözleri, vecîzeler, kinâyeler, mecaz ve semboller aracılığı ile anlatmıştır. Böylece bu kapalı anlamlar ve mücerred şeyler, insanların duyu âlemlerine nakledilerek anhyabilecekleri seviyedeki ifadeler ve şekiller haline dönüştürülmüştür.

3. Vahyin hedefleri, anlamları ve gayeleri kesindir. Ama onların şu ya da bu şekilde ifade edilmesi, şu ya da bu üslûb içinde ortaya konulması, vahyin ihtiva ettiği anlamı ve gerçeği, ona muhatab olan insanların anlayışlarına yaklaştırmak içindir. Bu yüzden ilâhî vahiyler, ilâhî vahye muhatab olan milletin dilinde alışılmış ifade şekli ile gelir.

Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, Kur'an'ın vahiylerine muhatab olan insanların kültür durumları aynı seviyede değildi ve hükümler de belâğat yönünden olduğu kadar, anlaşılmalrı bakımından da farklılıklar gösteriyordu. Fakat Hz. Peygamber'in ashabı, vahyin arzettiği bu neviden farklılıkları ve nüzul sebeplerini, bizzat Hz. Peygamber'den dinlemek ve davranışlarını bizzat görmek suretiyle idrak etmiş oluyorlardı. Bu sebepten onların gününde, Kur'an'ın ve dolayısıyla vahiylerin üslûbu, indiriliş sebepleri ve anlaşılma şekilleri üzerinde herhangi bir ayrılık veya ayrılıktan doğan sorulara yer ve lüzum kalmamıştı. Ama daha sonraki nesiller, Kur'an'ın ana hedeflerini, nüzul sebeplerini bilen ve bizzat yaşayan, anlatan ve açıklayan Hz. Peygam-

ber ve ashabından mahrum kaldıkları için. Kur'an-ı Kerim'in bazı âyetleri, onlara, sanki birbirine zıtmış gibi görünmeye başlamış ve birtakım âyetleri anlayıp açıklamak zorlaşmıştı. Üstelik Kur'an-ı Kerim'in âyetleri, ifadelerindeki sadelik ve kesinlik, anlaşılmalardaki kolaylık bakımından aynı seviyede değildi. Bu bakımdan tâ ilk devirlerden beri müslümanların bu neviden âyetleri anlayışları da ayrı ayrı olmuştur.

1.4. Muhkem ve Müteşâbih Ayetler :

Nitekim Kur'an-ı Kerim'in âyetlerinin, anlamlarındaki kesinlik yönünden ikiye ayrıldığı, hizzat Kur'an'ın ifadeleriyle sâbittir. Âl-i İmrân sûresinin 7. âyeti bu hususu şöylece açıklamaktadır.

“Sana Kitâb'ı indiren O'dur. Onda Kitâb'ın temeli olan kesin anlamlı (muhkem) âyetler vardır; diğerleri de çeşitli anlamlıdır. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların çeşitli anlamlı (müteşâbih) olanlarına uyarlar. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: Ona inandık, hepsi Rab-bimizin katındandır, derler. Bunu ancak akıl sâhipleri düşünebilirler”.

Bu âyete göre Kur'an'ın kesin anlamlı, yani muhkem âyetleri, bilinen ve kendisiyle kastedilen şeylerin açıkça belli olduğu âyetlerdir. Bunları işittiğimiz zaman, ne demek istediklerini hemen anlarız ve bunlar, belli bir anlamın dışında açıklama ve anlamaya ihtiyaç göstermez. Helâl-haram, mîras, namaz, zekât, hac, oruç ve benzeri hükümlerle ilgili âyetler böyledir.

Müteşâbih âyetlere gelince... bunlar, anlamlarının son derece gizli oluşlarından dolayı, kolayca idrak edilemeyen ve pek çok anlama ihtimal tanıyan âyetlerdir. Bu sebepten bu âyetlerin açıklanması, Kur'an'ın ana hedefi göz önünde bulundurularak muhkem âyetlerin yardımı ile olur ve kastettikleri anlamı kavrayabilmek için mutlaka te'vîle, yani yorumlamaya ihtiyaç duyulur⁴. Allah'ın, mahlûkatınkine benzeyen sıfatlarından söz eden âyetler, cennet, cehennem, kevser, sırat, mîzan, ölümden sonra dirilmenin keyfiyeti, Kur'an'daki muhtelif kıssalar, atasözleri, bazı sûrelerin başlarındaki huruf-u mukatta'a, bu türden âyetlerdir. Bunların anlamlarını, yeklaşık olarak te'vîl yoluyla ve anlamlarını tanıdığımız ve alıştığımız şeylere delâlet edecek kelimeler kullanmak yolu ile anlayabiliriz.

Burada bir hususa işaret etmek gerekir. Muhkem ve müteşâbihlerle ilgili âyette Kur'an, müteşâbihlere bağlananlar kötölemiş ve gayelerinin

⁴ es-Suyutî, *el-İtkân*, II, 2-3; *Tefsîru'l-Menar*, 11.

fitne çıkarmak olduğunu söylemiştir. Öte yandan yine Kur'an-ı Kerim, insanların Kur'an'ı okuyup anlamalarını istemiş ve böylece ortaya, görünüşte çelişkili bir durum çıkmıştır. Bu husus nasıl uzlaştırılabilir? sorusuna, şöyle bir cevap verilebilir.

Kuran-ı Kerim'in, kadın erkek bütün müslümanların Kur'an'ı anlamaları ve üzerinde düşünüp akıllarını kullanmaları hakkındaki emri kesindir. Oysa müteşâbihler hakkındaki âyet indirildiğinde; Kur'an-ı Kerim henüz tamamlanmamıştı. Nitekim bu âyet, Necran'dan gelen bir grup hıristiyanın Hz. Peygamberimizle, Hz. İsa'nın şahsı hakkında yaptıkları konuşma sırasında "Siz de İsa Allah'ın Kelmidir, diyorsunuz; fazlasına lüzum yok, bu bize yeter" diyerek mugalâtaya sapmaları üzerine indirilmiştir⁵.

Kur'an'ın henüz tamamı indirilmeden, bir konu hakkında, üstelik Hz. İsa'nın şahsı gibi hıristiyanların baştan sona yanlış ve sapıklığa düştükleri bir konuda kesin kanaate varabilmek, şüphesiz kötü bir iştir. Çünkü bir konuyu açıklayabilmek için, konunun tamamını bilmek gerekir. Üstelik o zaman Kur'an bir bütün olarak tamamlanmamıştı ve belki de aynı konu ile ilgili daha birçok âyet indirilecekti. Nitekim öyle de olmuştur. Bu durumda, Kur'an tamam olmadan müteşâbihleri açıklamaya kalkışmak, tıpkı, bir konferansçıya, söyleyeceklerinin tamamını dinlemeden ve konferans bitmeden akla gelenleri sormaya benzer. Bu ise yersiz ve ilmi açıdan yanlış bir tutumdur. Bundan dolayıdır ki, müteşâbihlerden zamansız söz eden ve onlara, sırf Hz. Peygamber'i zor durumda bırakıp rastgele hükümler vermek için sarılanlar kınanmıştır.

Kaldı ki, Kur'an'ın müteşâbihler hakkındaki yasağı geçici idi ve Kur'an'ın tamamının indirilmesine kadardı. Nitekim birçok müfessir, söz konusu âyette geçen "*ve'r-Râsikhûn*" kelimesini, bir önceki kelimeye, yani "*illallah*" sözündeki "Allah" a bağlamak suretiyle, âyete "*onların yorumunu ancak Allah ve onların hepsinin de Rabbimizin katından geldiğine inandık diyerek ilimde derinleşmiş olanlar bilir*" şeklinde anlam vermiş ve böylece müteşâbihleri açıklamaya çalışmışlardır.

Ama bazı bilginler de müteşâbihlerin te'vil edilmemesi gerektiğine ve bu konudaki yasağın devamlı olduğuna inanmışlardır. Böylece müteşâbihler konusunda müslümanlar, "*Selefiye*" ve "*Halefiye*" olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Muhaddislerden bir kısmının da içinde bulunduğu Selefiye, müteşâbihleri açıklamaktan kaçınmış ve "*Allah bilir*"

5 Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu'n- Nuzûl* (Mısır 1315), 68.

demekle yetinmişlerdir. Halefiye ise, "Kur'an anlaşılmaq için indirilmiştir; bu yüzden onu bütünyle anlamamız gereklidir" demiş ve muhkem âyetleri, Kur'an'ın ana hedefi istikametinde esas tutarak müteşâbihleri yorumlamaya ve açıklamaya çalışmışlardır.

Bu arada müteşâbihleri te'vil ve açıklamayı kabul edenler, muhkem ve müteşâbihleri tesbit hususunda ayrılığa düşmüş ve çeşitli fırkalara bölünmüşlerdir. Söz gelişi, Allah'ın görülmesi hususunda iki âyet vardır:

1. Kıyâmet (75), 22-23. âyet: "O gün bir takım yüzler, Rabblerine bakıp parlayacaktır".

2. En'âm (6), 103: "Gözler O'nu görmez, o bütün gözleri görür. O Latiftir, haberdârdır".

Buna göre birinci âyette Allah'ın görüleceği; ikinci âyette ise gözlerin O'nu idrak edemeyeceği ifade edilmektedir. Ehl-i Sünnet, birinci âyetin muhkem olduğunu ileri sürerken, Mutezile de ikinci âyetin muhkemliğine inanır. Bu hususta her iki fırkanın takib ettikleri metoda bir göz atacak olursak, şu sonuçla karşılaşırız: Mutezile bu konuya dil yönünden yaklaşarak, "bir şeyin görülmesi, ancak bir mekân içinde mümkün olur; oysa Cenab-ı Hak mekândan münezzehtir; görülmesi de mümkün değildir" demektedir. Bu mantık içinde Mutezile haklı görülebilir. Öte yanda Ehl-i Sünnet ise, konuyu genel hedefi içinde ele almakta ve "dünya ve âhiretteki görme, görülme ve özellikle Allah'ı görme ve O'nun görülmesi başka başka şeylerdir" diyerek, meselenin manevî bir idrak meselesi olduğunu kabul etmektedir. Bu yönden de Ehl-i Sünnet haklı görülmektedir.

Burada bir hususa dikkat etmek gerekir. Şüphe yok ki fırkaların doğuşu, muhkem ve müteşâbihler hakkındaki bu âyete dayandırılmaz. Yani fırkalar, bu âyet yüzünden ortaya çıkmıştır, denemez. Ancak İslâm mezhepleri tarihinde göreceğimiz fırkaların hemen tamamına yakını, Kur'an-ı Kerim'de bulunan müteşâbih âyetlerden faydalanma yoluna gitmişler ve bu âyetleri, iddiaları istikametinde yorumlayarak kendilerine, Kur'an'dan deliller bulduklarını ileri sürmüşlerdir. Nitekim bu tür âyetlerden olan ve Allah'ın eli, yüzü, bacakları, tahtı, inmesi ve benzeri sıfatları gösteren ifadeleri kendi keyiflerince yorumlayarak Allah'ı zâtı ve sıfatları ile tecsîm eden, yani cisimlendiren ve insan şekline sokan Mücessime fırkaları; Kur'an'ın bu konudaki ana hedefini, en azından Allah'ın hiçbir şeye benzemediğini ve O'nun maddî sıfatlarla sıfatlandırılmayacağını belirten muhkem âyetleri bir kenara atmışlardır.

Oysa Kur'an-ı Kerim bir bütündür ve onu değerlendirirken bir bütün olarak ele alıp, delilleri tek taraflı değil, tamamiyle görmek şarttır.

Müteşâbihler hakkındaki bu anlayış ve ayrılıklar, müslümanları oldukça meşgul ettiği gibi, benzeri bir durum, kader konusundaki âyetlerde de karşımıza çıkmaktadır.

1.5. Kader Konusunun Mezheplerin Doğuşuna Etkileri:

İnanç konuları üzerinde, tâ ashâb devrinden itibaren düşünülmüştür. Onların zamanında bu konudaki prensip ve kaideler konmuş değildi; çünkü bu meseleler, o zaman, Hz. Peygamber tarafından bizzat cevaplandırılıyordu. Üstelik Hz. Peygamber, kader konusunda tartışmaya girilmesini yasaklıyordu. Ama Tabiîn döneminde, bu konularda zorluklar başgöstermiş ve bunları çözmek için bir takım kaideler ve prensipler konmaya başlamış ve bu tesbit işinde siyâsî görüş ve olayların da büyük ölçüde rolü olmuştur. Söz gelişi Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayından sonra, bir takım insanlar, bu katli işleyenler kâfirdir, derken, bir kısmı da aksi görüşü savunmuştur. Başka bir grup insan da, "bu olay, daha önce Allah tarafından takdir edilmiş olduğundan, katiller onu yapmaya mecbur idiler" demiştir.

İşte bu andan itibaren kader konusu, pek çok tartışılır olmuştur. Bu tartışmaların doğuşuna sebep olan âyetlerin, şu anda teker teker ele alınmasına konumuzun çerçevesi müsait değildir. Ama Kur'an-ı Kerim'de "kader" kelimesinin geçtiği bütün âyetler incelenecek olursa, şu sonuca ulaşmak mümkündür: Bu âyetler, Cenab-ı Allah'ı: 1. Mutlak bir irade sahibi; 2. Mutlak ihtiyârını kullanan; 3. Ezelden tayin ve tertib eden, olarak gösterir. Öte yandan insanın fiilleri ile ilgili olarak ilâhî hükümlerini açıklayan âyetler de başlıca üç grupta özetlenebilir: 1. İnsanların fiillerinde ilâhî kudretin mutlak rol oynadığını gösteren âyetler; 2. İnsanların sorumluluğunu gösteren âyetler; 3. Allah'ın iradesinin, insanın durumuna bağlı olduğunu gösteren âyetler.⁶

İşte müslümanlar, daha sonraları sosyal ve siyâsî şartların etkisiyle dinî anlayışlarını şekillendirmek üzere, bu hususlara işaret eden âyetler arasında kendi görüşlerini teyid edecek noktalara ağırlık vererek ayrı ayrı fırkalara bölünmüşlerdir. Nitekim insanların fiillerinde hiçbir kudretleri olmadığını ileri süren Cebriye, insanların mutlak so-

6 Krş.: Y.Kutluay, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu* (Ank. 1959), 18 vd.

rumlu ve dolayısıyla fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia eden Kaderiye ve Mutezile ile Allah'ın iradesinin insanın durumuna bağılı bulunduğunu, yani fiili kesbedenin insan, yaratanın da Allah olduğunu söyleyen Ehl-i Sünnet, görüşlerini Kuran'daki kaderle ilgili âyetlerden faydalanarak ortaya koymuşlardır. Yine Cehmiye, bu âyetlere dayanarak Allah'ın ezeli sıfatlarını nefyetmiştir.

Denebilir ki, sırf itikâdî esaslara dayanan mezheplerin tamamı da Kur'an-ı Kerim'in düşünce hürriyetinin tanıdığı geniş imkânları kullanarak, vahiylerin üslûbu, muhkem ve müteşâbih âyetlerinden istifade ile vücut bulmuşlardır.

2. Müslümanlar Arasındaki Siyasî Sürtüşmeler :

Mezheplerin doğuşunu hazırlayan etkenlerden biri de, müslümanlar arasındaki siyasî sürtüşmelerdir, demiştik.

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber zamanında, müslümanlar arasında herhangi bir siyasî veya sosyal sürtüşme olmamıştır.

Ama Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında ortaya çıkmış ve ilk anda basit gibi görünmesine rağmen, sonraları müslümanlar arasında büyük ayrılıklara sebebiyet vererek çeşitli fırkaların doğmasına esas teşkil etmiş bazı olaylar olmuştur.

Resulullah müslümanların her türlü işlerini yürütecek, yani devleti yönetecek kimseyi belirten açık bir söz söylemeden veya yazılı bir vasiyette bulunmadan vefat etmiştir. Ama vafatından önceki hastalığı sırasında halife olacak şahsı bilmek hususunda Hz. Peygamber'in görüşünü öğrenmek arzusu belirmişti. Hattâ İbnu Abbas'dan rivâyet edilen ve Hz. Peygamber'i rahatsız eden münakaşalar sebebiyle sonuçsuz kalmış "kırtas" olayı denilen hâdise⁷, daha sonraları Şîa ve diğer fırkalar arasında büyük ayrılıklar doğurmuştur.

Şîa bu olayla ilgili olarak, "eğer Hz. Peygamber bu vasiyeti yazdıracıydı, Hz. Ali'yi halifelige getirdiğini belirtecekti" iddiasında bulunurken, Ehl-i Sünnet ve diğer bazı fırkalar, söz gelişi Hâriciler ve Mutezile, Kur'an-ı Kerim'in tamamlanmasıyla yazılacak bir şeyin kalmadığını ve ayrıca "bugün sizin dininizi bütünledim" meâlindeki Mâide (5) süresinin 3. âyetinin buna açık bir delil olduğunu savunmuşlardır.

Durum ne olursa olsun, hilâfet ve halifenin kimliği hakkında herhangi bir vasiyette bulunmayan Hz. Peygamber'in vefatı üzerine, tarihlere "Sakîfetu Benî Sâide" (Sâide oğulları gölgesi) adıyla meş-

7 Bk.: Buhârî, *Sahih* (İst. 1315), VII, 9.

bu toplantıdaki uzunca tartışmalar sonunda Hz. Ebu Bekr, müslümanların bey'atıyla halifelige getirilir. Fakat Hz. Ebu Bekr'in halife oluşu ile kapanmış gibi görünen hilâfet meselesi, müslümanların bu toplantı sırasında dört ayrı gruba ayrılmasını önleyememiştir. Bu gruplardan birini, Sa'd b. Ubâde'nin halife adaylığını destekleyen Medîneliler, yani Ensâr oluşturuyordu. İkincisini Hz. Peygamber'in cenaze işleri dolayısıyla halife seçimi toplantısında bulunmayan Hz. Ali'nin halifelige getirilmesini isteyen Ebû Zerr'il-Gıfârî, Ammâr b.Yâsir, Ebû Ey-yubi'l-Ensârî gibi sahabeler teşkil ediyordu. Üçüncü grup ise, Hz. Ebû Bekr'in halifeligini gerçekleştiren Muhacirler ve sonra bunlara katılan bir kısım Medîneliler meydana getiriyordu. Dördüncü grup da, mevcut adaylardan hangisinin bu makama lâyük olduğuna karar veremeyip, cematin kararını beklemek üzere bir kenara çekilenler teşkil ediyordu. Bu grubun liderliğini de Abdullah b. Ömer yapıyordu.

Müslümanlar bu şekilde dört gruba ayrılmış gibi görünmelerine rağmen, sonunda çoğunluğun görüşüne uyarak Hz. Ebû Bekr'in halifeliginde birleşmiş ve böylece İslâm'ın bütünlüğünü sürdürmüşlerdi.

Hz. Ebû Bekr'in halife seçildiği Sakîfetu Benî Sâide toplantısında, Mezhepler Tarihi açısından iki önemli sonuçla karşılaşırız:

1. Bu toplantıda, Ensâr ve Muhacirler arasından Hz. Peygamber'e halife olacak şahıs araştırılırken, Ehl-i Sünnet tarihlerine göre, bu konuda hiç kimse Resûlullah'dan naklen tek hadîs rivâyet etmemiştir. Hilâfet makamına kimin geçeceğine dair delil arandığı ve buna şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir anda, bir nas veya işaretin mevcut olmaması, bu konuda Hz. Peygamber'in Ensâr ve Muhâcirler tarafından bilinen bir hadîsinin bulunmadığına delâlet eder. Bu durumda hem bazı hadîs ve mîlî ve'n-nihal kitaplarında görülen "imamlar Kureyşten olur" sözüne, hem de "Hz. Peygamber halifeligi Hz. Ali'ye vasiyet etmiştir" iddialarına, mezhep taraftarlığı ile ortaya atılmış sözlerdir demek isabetsiz sayılamaz.

2. Bu tarihî toplantıda, tarafların üzerinde birleştikleri hususlar: a) Riyâsetin, Cahiliye döneminden itibaren Kureyş'e ait oluşu; nübüvetin onların içinden çıkışı ve böylece Arapların emirliği yalnızca Kureyş'e mahsus bir imtiyaz ve hak bilmeleri; b) İslâmiyeti kabul edişteki öncelik; c) Çıkışı sırasında bu dîne malî ve canî ile hizmet; d) Olgunluk ve tecrübe gibi özelliklerdir.

Görülüyor ki, Hz. Ebû Bekr'in halife seçilişinde herhangi bir nass veya işaret değil, doğrudan doğruya gelişmekte olan İslâm devletinin

sayınma ve yayılmasını gerçekleştirebilecek, birlik ve düzenini koruyabilecek, herşeyden önce ümmete başkanlık edebilecek kabiliyette oluşu, Kureyşli olmak hasebiyle neseb bakımından etrafında saygı uyandırışı, müslüman olmaındaki kıdemi, yaşlılığı, tecrübesi ve Resulullah'ın en yakın arkadaşı oluşu gibi vasıflar rol oynamıştır⁸.

Böylece halifelik işinin, müslümanların seçimine bırakılmış bir iş olduğunda birleşen topluluk, gerek Hz. Ebû Bekr gerek Hz. Ömer'in halifelikleri sırasında, tam bir birlik içinde görülür. Ama Hz. Osman'ın halifelığının sonlarına doğru İslâm ülkelerinde bazı kıpırdanmalar ve karışıklıklar başlar. Bu karışıklıklarda Hâşim oğulları ve Ümeyye oğulları arasındaki soya dayalı rekabet ve ayrılıkların önemli rolü olmuştur denebilir. Ayrıca cömetliği, yumuşak huyluluğu, akrabasına düşkünlüğü ve tevâzun ile tanınmış Hz. Osman'ın devrinde ortaya çıkan olaylarda, selefi Hz. Ömer kadar dirayetli olamayışı ve özellikle selefinin icraatının aksine Kureyş'in ve sahabenin ileri gelenlerini her hususta serbest bırakışı ve izinsiz dışarıya çıkmalarına aldırmayışı⁹ ve dışarı çıkan ashabın, muhtelif bölgelerdeki idarecileri ve hayat tarzını tenkid ederek önceki halifeler ve Resulullah devrindeki otoriter ve düzenli hayatın özleminden, kendi anlayışları istikametinde söz eder olmaları, bize göre karışıklıkların ve ayrılıkların doğuşundaki âmillerin başlıcalarındandır. Öte yandan ayrılıkların doğuşunda gözden uzak tutulmaması gereken önemli bir husus da şudur: İlk iki halifeden itibaren İslâm devleti, süratle genişlemiş ve birçok ülkenin insanları ya müslüman olmuş ya da inanışlarında kalmakla birlikte müslümanlara boyun eğmişlerdir. Böylece İslâm topluluğunda çok hızlı bir kültür ve sosyal değişme olayı doğmuş ve özellikle yahudi mühtedileri, İsrâiliyat denilen bir takım unsurları, İslâm kültürüne sokmuşlar; bir takım inanç konularını tartışmaya başlamışlardır. Bu türlü faaliyetler, elbette sosyal bünyede sarsıntılar doğurmuş ve sâkin, birlik ve beraberlik içindeki topluluğun, şu ya da bu gayelerle muhtelif gruplara ayrılmasına sebep olmuştur.

Özellikle Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra, ister dinî ister dünyevî hırs ve kırgınlıklar sebebiyle olsun teşekkül eden gruplar ve her biri ileri gelen müslümanlardan oluşan bu grupların, birbirleriyle kıyasıya çarpışmaları ve sonunda da binlerce müslümanın öldürülmesi, ölen ve öldürenlerin durumlarının farklı açılardan değerlendirilmesi,

8 Bu konuda geniş bilgi için bk.: Mehmet S. Hatiboğlu, "Hilâfetin Kureyşliliği", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara 1978), XXIII, 121 - 213.

9 Taberî, I. 3026, 3054 vd.

artık müslümanları kendiliğinden bir tarafa meyletmeye ve o tarafı tutmaya zorluyordu. Böylece temelde siyasî gaye ve anlayışlara dayalı bir takım gruplar doğuyor ve bunlar da siyasî niyetlerini örtmek için dinî anlayıştan elde ettikleri kumaştan kaftanlar biçiyorlar ve dolayısıyla ayrı kaftanlar altında muhtelif fırkalar haline geliyorlardı. Nitekim bu konudaki ilk örneği Hâricîler vermişti. Ayrıca gerek Hâricîler gerek daha sonra ortaya çıkan fırkalardan her biri, kendisinin doğruluğunu, kurtuluşa eren fırka olduğunu iddia ediyor, ötekilerin sapıklığını ve hattâ küfrünü dahî ileri sürüyor; bunları yaparken de Kur'an'a ve Sünnet'e dayandığını belirtmekten de geri kalmıyordu.

Özellikle Sıffin olayındaki hakem tayininden sonra başlayan bu ve benzeri anlayışlar, denebilir ki, bütün İslâm tarihi boyunca sürüp gitmiş ve birbiri ardınca birçok fırkanın doğuşuna malzeme teşkil etmiştir. Sıffinden sonra ortaya çıkan Havâric, Yezîd b. Muâviye'nin halifeliği sırasında bir fırka olarak efkâr-ı umûmiye oluşturan Şîa ve benzerleri, görünüşte dinî hüviyette, ama aslında siyasî anlayış ve iktidar hırsının doğurduğu mezheplerdir.

Öte yandan genişleyen İslâm topluluğunda, Kur'an-ı Kerîm'in öğrenme ve araştırmaya verdiği önem sebebiyle başlatılan ilmî çalışmalar ile çeşitli din ve mezheplerden yapılan tercüme faaliyetleri sonucu bir takım yeni anlayışların tartışma konusu edilmesi de, müslümanların ayrı fırkalara bölünmesinin etkenlerinden biri olmuştur, denebilir. Söz gelişi, Bâtîni fırkalardan birçoğu, kısmen Mutezile bu çalışmalardan etkilenmiştir.

Sonuç olarak bir yanda Kur'an-ı Kerîm'in akıl sâhibi her varlığı okumaya, öğrenmeye, düşünmeye ve seçmeye yöneltmesi ve bunları kesin birer sorumluluk olarak insanın omuzlarına yüklemesi; öte yanda insanların anlayış, zekâ ve bilgi bakımından eşit seviyede olmayışları, Kur'an üzerindeki açıklamalarında bir takım farklı sonuçların doğmasını tabîî kılmaktadır. Ayrıca daha önce sözünü ettiğimiz vahiylerin üslûbu, müteşâbihler, görünmeyen âlemle ilgili haberler açıklanma bakımından herkesin tek noktada toplanabileceği özelliklerin ötesinde olduğu gibi, müslümanlar arasındaki siyasî sürtüşmeler ve iktidar hırsı da müslümanların ayrı gruplar haline gelmesi; dolayısıyla fırkaların doğmasının başlıca sebepleri olmuştur.

Bu bakımdan gerek Allah'ın sıfatları, va'd-va'id, kaza-kader, Allah'ın görülmesi, büyük günah işleyeninin durumu ve saire gibi itikâdî; gerek hilâfet, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekr'e üstün tutulması, iktidarın payla-

şılması ve sâire gibi siyâsî konularda cereyan eden tartışmalar, imân esaslarına zarar vermeyen ihtilâflardır. Bu hususlarda Kur'an'ın gösterdiği ana hedeften sapmamak ve İslâm'ın inanç esaslarına Resulullah ve devrindekilerin inandıkları gibi inanmak şartıyla, ortaya çıkış sebepleri ister siyâsî ister tam anlamıyla dinî anlayışa dayalı olsun, her fırka, kendisinin Fırka-i Nâciye'den olduğunu ümid edebilir. Bu sebepten Resulullah ve ashabının inandığı esaslara inanan ve baştan beri kaydettiğimiz sebeplerden ortaya çıkmış fırkaların değişik yönlerdeki fikir ve kanaatleri, Kur'an hükümlerini inkâr etmedikleri ve onun ana hedefine bağlı kaldıkları müddetçe, te'vîl esasına dayalı tefsir çalışmaları olarak kabul edilmelidir.